

Marinka Šimić

Staroslavenski institut

Demetrova 11, HR-10000 Zagreb

msimic@stin.hr

JEZIK I GRAFIJA BOSANSKO-HUMSKIH NATPISA

U radu se raspravlja o grafijskim i jezičnim obilježjima bosansko-humskih natpisa pisanih ćirilicom koji su objavljeni u knjizi Marka Vege *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I.—IV. prije pedesetak godina*. U analizu su uvršteni i neki kasnije pronađeni natpisi. Na temelju epigrafskih spomenika nastoji se odgovoriti na pitanje može li se na tako kratkim tekstovima pratiti grafijski i jezični razvoj, te koliko grafijsko stanje odgovara fonološkoj osnovici u nekom razdoblju. Analiza je provedena na svim jezičnim razinama: grafijskoj, fonološkoj, morfološkoj, leksičkoj i sintaktičkoj.

Uvod

Tema je rada jezik i grafija bosansko-humskih ćirilčnih natpisa koje je većinom objavio, datirao i transkribirao Marko Vego u *Zborniku srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*. Riječ je o tristotinjak natpisa iz razdoblja od 12. do 16. stoljeća. Iznimno su rijetki oni iz 17.—18. stoljeća.¹ Najveći se broj natpisa nalazi na nadgrobnim spomenicima, oko 270, dok su oni na pločama, pronađeni u ili na crkvama, kamenim stolicama, kamenicama, u živoj stijeni prava rijetkost. Još su rjeđi oni na ostacima nekog dvorca ili utvrde, npr. *Blagajski natpis*, *Natpis vojvode Masna*. Osim toga ovdje su obuhvaćeni i pojedini kasnije pronađeni natpisi, primjerice *Natpis papa Tjehodraga* iz 12. stoljeća.² Kao što je poznato, natpisi su, kao i grafiti, tek-

¹ U *Zborniku srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I.—IV.* objavljeno je ukupno 325 natpisa, među njima je desetak pisanih latinskim jezikom i latinicom i četiri glagoljska natpisa, a ostalo su ćirilčni.

² Taj je natpis prije deset godina pronašla arheologinja Marija Marić na lokalitetu Podvornice u Lištanima na jugozapadnom dijelu Livanjskoga polja. Vidi: Marić—Šimić—Škegro 2007:9—32.

stovno vrlo ograničeni. Pisani su na kamenu koji često otežava čitanje pa to treba imati u vidu pri tumačenju pojedinih grafijskih i jezičnih čimbenika. Njihova oštećenost još više tomu pridonosi.

Grafija i fonologija

Na ovom se korpusu prate pojedine grafijske pojave koje potvrđuju da se ne bilježe oni obavijesni elementi koji otežavaju prijenosnost i ne utječu na obavijesnost. Budući da je pismo uvijek konzervativnije od govora, katkad se pišu i onda kad više ne postoje u fonološkom sustavu.

Znakovi se za *jerove* na bosansko-humskim natpisima ne pišu posve redovito pa se ne može zaključiti potvrđuju li oni fonemsku vrijednost ili je to samo čuvanje tradicije. Stoga se na natpisima istovremeno nalaze riječi bez završnoga *jerovskoga znaka* i s njim iako tada nije postojao u fonološkom sustavu.³ Na većini je srednjovjekovnih natpisa pisanih hrvatskom ćirilicom najčešći znak za *jer* (Ѣ), dok se *jor* (Ѧ) pojavljuje na najstarijim natpisima, tj. onima iz 12. – 13. st., npr. na *Natpisu popa Tjehodraga: ležitъ, p(o)prъ, tēhodragъ, imēlъ, synovъ, Natpisu trebinjskoga župana Grda: knezъ, Natpisu Kulina bana: banъ, crkvъ, Humačkoj ploči: kъrsmirъ, sinъ, bretъ, ?rucъ*.

Kad je riječ o pisanju znakova za *jerove* na kamenim spomenicima, treba biti posebno oprezan. Urezivač slova nije razlikovao *jor* i *jer* jer je bio polupismen ili posve nepismen. Budući da su ti spomenici izloženi dugotrajnim atmosferskim utjecajima, ti se znakovi ne mogu uvijek posve pouzdano očitati. Dobar je primjer natpis sa stečka iz Lipe kod Livna na kojemu je znak za *jer* dva puta urezan u obliku ćiriličnoga slova *b* (Б) u riječima: *iličъ* i *kovačъpolaninъ* (260).⁴

Prve su zamjene *poluglasa* s *a* u hrvatskoglagoljskim liturgijskim rukopisima zabilježene u *Ljubljanskom homilijaru* iz 13. stoljeća, a u neliturgijskim s konca 13. i početka 14. stoljeća.⁵ U hrvatskoglagoljskim spomenicima od 14. stoljeća nadalje supostoje “vokalizirani” *poluglas* i znak za *poluglas*.

U ćiriličnim je rukopisima zamjena posvjedočena tek od polovice 14. stoljeća u bosanskim i dubrovačkim poveljama.⁶ Od polovice 13. stoljeća pojavljuju se i prve zamjene izvornoga *a* znakom za *jer*, tj. “štapićem”. U *Divoševu evanđelju* još nema primjera vokalizacije, tj. zamjene *ъ* s *a*. Jedino

³ Gabrić-Bagarić 2005:116.

⁴ Broj u zagradi označava broj natpisa u Veginu izdanju: *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*.

⁵ Štefanić 1957:91 – 92.

⁶ Mihaljević 2002:200.

se znak za *poluglas* gubi u slabom položaju, a katkad i u jakom, npr. u riječi *vsb*.⁷

Na ćirilicnim se natpisima vokalizacija poluglasa pojavljuje istovremeno kad i u glagoljskim spomenicima, tj. na *Natpisu župana Grda* (1241.) u riječi *va*. Budući da se taj prijedlog podjednako često susreće na natpisima u obliku *va* ili *vb*, teško je utvrditi njegovu vremensku ili prostornu proširenost s obzirom na jednu ili drugu inačicu.

Primjeri zabilježeni već u 13. st. svjedoče da znak za *jer* nije imao fonološku vrijednost, odnosno da se zamjenjivao drugim znakovima, poput *a* ili *o*: *prvovêrnago* — *Natpis župan Grda* (1241.), *brvta* (umjesto *brata*) — *Natpis kaznaca Nespine* (13. st.), *Vukbšinv* (15.–16. st.), *dv* umjesto *da* — *Boljuni* (15. st.), ili *a se ležita dva vlahova sinb* (umj. *sina*) — *Radmilović-Dubrava* (15.–16. st.), *gospoê goisavb* — *Biskup kod Konjica* (14. st.), *milbnu* (*b* umjesto *a*, tj. *milanu*) — *Paoča* (16. st.), *slavbnvga* (*v* umj. *o*) — *Čičevo, prvkletb* — *Fatnica* (15. st.), *Milbbratb* umj. *Milobratb* (*b* umj. *o*) — kod *Tuzle* (15. st.), *dvêkb* (*b* umjesto *i*) — *Osredak kod Kulaša* (13.–14. st.).

Jat (Ѣ) na natpisima

Jat se nalazi u određenim češćim leksemima i frazama koje su pisari ili klesari preuzimali u formulama, npr.: *vêrno* (93, 241, 254), *usêce* (81, 104, 105, 306) te u oblicima glagola *biti* i *umrêti*: *bêh* (211, 242), *bêše* (252), *umrêh* (93, 211, 306) itd. Također se bilježi u imenima: *Cvêtko*, *Gradêša*, *Stêpan*, *Stêpko* itd. Ista se imena češće pojavljuju u ikavskom obliku, npr.: *Stipan*, *Stipko*, *Divac*, *Divica*, *Pribil* itd.

Jat se bilježi u pojedinim imenima na mjestu *a*, npr. *Sandêla*, a katkad i umjesto *j*, npr. *Juriê*, *Braê*, *êa*. Na natpisima se Ѣ najčešće upotrebljava za glasovni slijed *ja*, npr.: *Ostoê*, *Zeliê*, *Dimitriê*, *Blagoê*, *Radoê*, *Stoênb*, *gospoê*, *priêti*, *m(a)riê*. Često je u zamjenice *ja* (1, 15, 19, 30, 82), u jednom je primjeru zabilježeno Ѣa (143), i jednom Ѣ (52).

Navodim nekoliko primjera uporabe Ѣ na početku riječi: *êdanb* (187), *êkoi* (293), *êko* (205), *êkobb* (292), *ême* (63), *êunak* (7). Ta je grafijska osobina obilježje bosansko-humske redakcije i dokaz veze s glagoljicom.⁸ U tekstovima pisanim hrvatskom ćirilicom palatalnost se prethodnoga suglasnika posve rijetko označava slovima Ѣ i ѣ što odgovara načinu bilježenja u glagoljici koja nema ta slova. Isto je i u bosansko-humskim rukopisima, npr. *Hvalovu* i *Mletačkom zborniku* u kojima slovo Ѣ nije potvrđeno, a slovo

⁷ Grickat 1961–1962:258.

⁸ Kuna 1977:156.

Ѣ samo u 3. licu jednine prezenta pomoćnoga glagola *byti* — **ѣстѣ**.⁹ U *Divovoševu evanđelju*, bosansko-humskom rukopisu s početka 14. stoljeća, slovo **Ѣ** iznimno se rijetko pojavljuje, slovo **ѣ** češće je, dok je najčešće slovo **ю**.¹⁰ S. Damjanović kaže:

»U takvoj pisarskoj praksi, posve sukladnoj glagoljičnoj, i samoglasnik **e** i sekvenca **je** pišu se grafemom **ѣ**, a sekvenca **ja** bilježi se *jatom* (**ѣ**), a ne grafemom **Ѣ**, tj. piše se **моѣ** (moja), **воѣ** (volja) itd. Načelno, sve ovo vrijedi i za grafem **ю** koji se u tekstovima ponaša kao i njegov glagoljični parnjak **ѳ**.«¹¹

Uz ovakav se tip uporabe *jata*, kao slova koje je nadživjelo označeni fonem, u leksemima pojavljuje ikavska zamjena: *bihъ, bilig, biše, pobiliži, čovik, ditce, grih, lito, siče, svit, vični, vira, virno, vrime, umriti, isikoše, podili, rikami, sgriših, neviste, Divica, Cvitović, Stipan, Stipko, Pribil* itd.

Na istom natpisu mogu se pojaviti različiti odrazi *jata* što svjedoči o nesigurnosti pisara i odrazu govorne situacije, npr.: *Rêčici i isikoše* (242), *bieše i biše* (217), *biligъ i bilegъ* 304, *htehъ i umrêhъ* (306), *beše i vêrъnъ, človêkъ* (234), *vreme i podili* (117).

Najveći se broj ekavskih refleksa *jata* nalazi na natpisima iz okolice Bi-leće, Ljubinja i Trebinja: *grehe* (147), *leto* (114), *večna* (144), *seče* (204). Iznimka su još tri ekavska oblika potvrđena u drugim mjestima (Rudo, Kladanj, Kalesija): *premestiti* (215), *beše* (234), *hteh* (306) itd.

Da je u vrijeme kad su urezivani pojedini natpisi u govorima dolazilo do dvosložne zamjene *jata*, svjedoči nekoliko primjera: *Bielić* (95), *Cvietko* (155), *usiekohъ* (51), *sieče* (58, 79, 225).

Brojčani odnos 87 ikavskih (50,2%), 73 (i)jekavska (42,1%) i samo 13 ekavskih (7,5%) leksema ukazuje na dominaciju ikavskih i poprilično veliki broj ijekavskih leksema što je utjecaj crkvenoslavenskoga književnog jezika, odnosno tradicionalnoga pisanja.

Bilježenje glasa *j*

Glas *j* u hrvatskoj se ćirilici različito bilježio. U Bosni i Dubrovniku piše se tzv. *osmičnim i*, u Poljicima u starim dokumentima isto *i*, ali i *jat* (*ê*), a u novijim dokumentima samo *jat*.

Između dvaju samoglasnika, od kojih je drugi *e* ili *i*, a katkad i *o* i na početku riječi ispred *e* najčešće nije označen:

⁹ Kuna 1986:15.

¹⁰ Grickat 1961–1962:256–257.

¹¹ Damjanović 2004:84.

1. *na svoei* (205), *božiomъ* (241), *su svoemъ* (234), *koi* (12), *loiša* (15), *radoe* (104), *tui* (112), *veliega* (129), *zdravie* (129), *bratie* (138), *sie* (138), *duica* (146), *počteniem* (178), *gospoe* (189), *vitoe* (165), *ninoe* (80), *voevode* (15), *radoica* (279), *moei* (279), *svoega* (279), *pokoiče* (285). Iznimka je primjer *vojevoda* (168) u kojemu nalazimo slovo **Ѣ**.
2. *da e* (225), *tko e* (242), *egovъ* (240), *edno(ga)* (249), *ega sinъ* (251), *egovъ knezъ* (251), *ere* (279), *esamъ* (279), *este* (279), *est* (285), *emu* (129), *egovêmi* (129), *erina* (72), *elicu* (152) itd. Iznimka je primjer *Iezsub* (238) u kojemu se ispred *e* nalazi *i*.
3. Na kraju sloga i ispred samoglasnika *o* se bilježi slovom *i*: *pomilui* (63), *tai* (81), *dai* (129), *plemenitoi* (242), *radivoi* (18), *moi* (119), *stoi* (226), *tužoi* (226), *jurai* (212), *sei* (5), *nemoite* (51), *sa svoiomъ* (241), *maikom* (220), *miloiko* (166), *doide* (245), *nezaimitu* (242).

Sva su tri navedena načina bilježenja glasa *j* potvrđena i u hrvatskoglagoljskim rukopisima¹² što dokazuje da je ovo stara grafijska pojava karakteristična za oba slavenska pisma.

Palatalnost glasova *l* i *n*

Palatalnost glasova *l* i *n* u hrvatskoj se ćirilici označavala vrlo različito: *osmičnim i*, slovom *jat* i kombinacijama slova *ѣl* i *ѣn* što nalazimo u tekstovima bosanskih franjevaca, koji su pisali po uzoru na talijansku grafiju.¹³ Mekoća tih glasova nije se označavala u Dubrovniku, Splitu ni u Poljicima u starim dokumentima iz 15. i 16. stoljeća.¹⁴ Na natpisima se također najčešće ne označava: *kralu* (1), *kralici* (1), *krala* (15), *molu* (279), *negovo* (5), *negove* (261), *u nega* (252), *bolunovič* (63), *zemlu* (22), *zemli* (182), *lupko* (47), *luba* (48), *lubeta* (110), *ludъmi* (102), *radona* (136), *p(o)dъ klučeme* (159), *višnu* (178), *hrela* (206), *žalaše* (211), *molaše* (223), *na petrovu polu* (225), *kovačъpolaninъ* (260).

Rijetki su primjeri s naznakom za palatalnost: npr. *bolъko* (309), *š nega* (13), *š nimъ* (261).

Slogotvorno *r* i *l*

Uz slogotvorno *r* na natpisima se često bilježi znak za *jer* iza *r*: *krъvъ* (242), *mrъtva* (173), *mrъt(a)въ* (222), *mrъtavъ* (112), *vrъhu* (242), *smrъtъ* (117), *smrъti* (224), *umrъhъ* (224), *krъstъ* (118), *Crъničъ* (310), *Crъničane* (190),

¹² Mihaljević 1986:138.

¹³ Žagar 2009:207.

¹⁴ Zelić-Bučan 2000:27.

Сръпногорасъ (161), *Сръповиць* (321), *Тврѣдисавъ* (187), *Четврѣто* (255), *Чрътати* (4).

Rjeđe se slogotvorno *r* bilježi bez znaka za *jer*: *krstv* (59), *vrhu* (242), a iznimno rijetko slovom *jat*: *smrêtv* (211).

Za razliku od slogotvornoga *r*, primjeri su za slogotvorno *l* rjeđi. U njima se znak *jer* nalazi prije *l*: *Vlklv* (313), *Vlklvsv* (239). Znatno su češći primjeri u kojima je slogotvorno *l* dalo *u*, posebice u imenima i prezimenima s osnovom *vuk*: *Vuk* (256), *Vukacv* (42), *Vukan* (201), *Vukasv* (85), *Vukava* (245), *Vukašin* (220), *Vukčić* (33), *Vukdragović* (120), *Vukić* (176), *Vukićević* (81), *Vukmanović* (198), *Vukmir* (148), *Vukobrat* (135), *Vukocamić* (78), *Vukosalić* (160), *Vukosav* (38), *Vuksanovica* (48), *Vukvšin* (132) itd.

Suglasničke skupine *čr* i *čt*

Na karakteristike starijega jezičnog sustava (crkvenoslavenskoga) na fonološkoj razini upućuju dvije suglasničke skupine *čr* i *čt*. Prva je skupina potvrđena u nekoliko primjera u riječi *črvto* (4), *učrvto učrvto* (12) i u imenu *Črêpv* (142). Ta se stara suglasnička skupina dosljedno očuvala u svim hrvatskoglagoljskim liturgijskim i neliturgijskim rukopisima 14. i 15. stoljeća.¹⁵ Suglasnička je skupina *čt* potvrđena u leksemu *počteno* u frazi o *virnoj i počtenoj službi*: *ki ga počteno i virno služāše* (5), *† a se leži županv juroe koino pog(i)be na počteno(i) službi za sv(oga) g(ospo)d(i)na a pobiliži ga knezv* (39), *† si b(i)l(i)gv kneza tvrēdisava brsinić(a) počten vitez ovdi jad(a)nv dojde* (187) itd.

Slovo *đerv* ⱥ

Karakteristična je osobina hrvatske ćirilice pisanje slova *đerv* ⱥ za bilježenje glasa *đ* pod glagoljičnim utjecajem koje je uvedeno u najstarijem razdoblju bosanične pismenosti, tj. od 12. stoljeća, a potvrđeno je na *Humačkoj ploči*. To je grafijsko obilježje svojstveno bosansko-humskim rukopisima, primjerice *Hvalovu zborniku* — rukopisu pisanom oko 1404. godine za bosanskoga vojvodu i splitskoga hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića.¹⁶

Od 14. st. slovo ⱥ u tekstovima pisanima hrvatskom ćirilicom označava i glas *ć* što je potvrđeno na natpisima: *ĵe* (5), *veĵe* (5), *Rakoiviĵ* (5), *Miloševiĵ* (1), *Zloušiĵ* (7), *Komlinoviĵ* (9), *Vukocamiĵ* (78), *Vukmanoviĵ* (198), *Vukosalĵ* (160), *Vladisaliĵ* (75), *Zemliĵ* (216), *Županoviĵ* (163).

Primjeri za *đ*: *A(rhan)ĵ(e)la* (14), *ĵurenv* (60), *knezv vlaĵv* (95), *ĵuro* (258), *ĵurv* (156), *ĵurĵevićv* (135), *ĵurenovica* (79), *ĵurko* (122), *vlaĵ* (66), *tuĵin* (5), *u tuĵoi zemli* (226), *gospoĵa* (23).

¹⁵ Damjanović 1984:74.

¹⁶ Kuna 1986:15.

Kao što je već spomenuto, do sada se smatralo da je pisanje *đerova* na mjestu slova *šta* u glagoljskim tekstovima utjecaj bosanične grafije. Međutim, najnovija istraživanja upućuju na zaključak da je ova pojava uobičajena i stara čak i u samim glagoljskim tekstovima. Naime, u *Pazinskim fragmentima* s početka 14. stoljeća zabilježeni su primjeri: *věŋnicu* (Nic 2c, 2d), *věŋnago* (Nic 4b), *věŋni* (Nic 4c) itd.¹⁷ Ta je pojava uočena u hrvatskoglagoljskim rukopisima vezanima za otok Krk: 1. *vrbničkom brevijaru* (poč. 14. st.), *Padovanskom brevijaru* (14. st.), 2. *vrbničkom brevijaru* (14. st.), 4. *vrbničkom brevijaru* (14. st.), *Brevijaru Vida Omišljanina* (1396.), *Oxfordskom misalu Ms. Canon lit 373* (15. st.), 3. *vrbničkom brevijaru* (15. st.) i *Brevijaru Metropolitanske knjižnice u Zagrebu MR 161* (1442.). Iz toga se može zaključiti da je bila točna pretpostavka Vjekoslava Štefanića o sjevernočakavskoj glasovnoj promjeni (*ć > j*):¹⁸

»Vežu s bosančicom potkrepljuje činjenica da je pojava najčešća u *Brevijaru Vida Omišljanina* koji i inače pokazuje tragove bosanskoga utjecaja u grafiji (ćirilica), jeziku i iluminaciji. Nasuprot tome, u prilog pretpostavci o lokalnoj glasovnoj promjeni, govori činjenica da su gotovo svi primjeri u *Pazinskim fragmentima* iz odlomka *Nikodemova evanđelja*, teksta koji je (...) preveden upravo na sjeverozapadnom čakavskom području.«¹⁹

Morfologija

Imenice

Među arhaizmima crkvenoslavenskoga podrijetla ponajprije treba navesti oblik *crbki* s *Humačke ploče* što je ostatak *v-promjene* imenica. Takav je oblik rijedak u kanonskim staroslavenskim rukopisima, no čuvaju ga neki hrvatskoglagoljski brevijari, npr. *Akademijin brevijar* (HAZU IIIc 12) s konca 14. stoljeća: *cr(b)ki* 14d, 35b, 41c, 60b, 60c. U arhaizme se crkvenoslavenskoga podrijetla ubraja oblik *kami* u kojemu se izjednačio akuzativ s nominativom. Ova je imenica u staroslavenskome pripadala *n-deklinaciji*, dok je oblik *kami* imala samo u nominativu, koji se ovdje rabi za akuzativ. Stariji se oblik *kami* često pojavljuje na natpisima 14. i 15. stoljeća, npr.: *a se piše kami vukovičb* (7), *kami usiče radičb kovačb* (13), *a sěče grubačb kami* (34), *a se kami na vukcu na pet(r)oviču* (42), *a se sěče Grubačb kami na vukšu* (68). Oblik *kami* možda je postojao i u govoru u 14. i 15. stoljeću što je svakako hiperkorekcija prema primarnom akuzativnom obliku *kamen*. D. Gabrić-Bagarić kaže: »Pisar/klesar držao je oblik *kami* svakako književnim i »otmjeni-

¹⁷ Mihaljević—Vince 2012:18.

¹⁸ Štefanić 1969:49.

¹⁹ Mihaljević—Vince 2012:18.

jim« od narodnoga, ali nije znao za razliku nominativnoga i akuzativnoga oblika u crkvenoslavenskoj gramatici.«²⁰

Navedimo još nekoliko starijih oblika imenica: ostaci *u*-promjene imenica muškoga roda u nominativu množine: *a saj bilegъ sinove moji postaviše* (93), *postaviše bilig tri sinove* (290), *postaviše bilig četiri sinove* (292) i u genitivu množine: *egovъ sinovъ* (239), *(s)b(da)mъ sinovъ* (284), *sedamъ sinovъ* (305). U lokativu množine imenica čuvaju se stariji gramatički morfemi. Za ženski rod *-ahv*: *u dubravahъ* (36), *na batnogahъ* (45), *na visorahъ* (286), za muški rod *-ihv*: *na dop(as)cihъ* (234), a za srednji *-êhv*: *(u) svoihъ selêhv* (19).

Među svim bosansko-humskim epigrafskim spomenicima jedino na *Natpisu vojvode Masna* očuvana je dvojina u sintagmi: *i negoviju s(i)nu radosl(a)va i m(i)rosl(a)va*, što je crkvenoslavenski utjecaj.²¹

Pridjevi

Kao što je poznato, arhaične (crkvenoslavenske) jezične crte na glagoljčnim i ćiriličnim natpisima nalazimo u sakralnom kontekstu, u biblijskim i liturgijskim citatima, u imenima svetaca te u ustaljenim formula- ma, tj. sintagmama na početku i na kraju natpisa.²² Navodim nekoliko primjera s ćiriličnih natpisa u kojima je kod pridjeva očuvan stariji gramatički morfem *-ago* uz imena svetaca: *svetago Jurja* (252), *svetago D(i)mitrija* (15). Na istom se spomeniku uz svjetovne vladare nalazi hrvatski, tj. narodni oblik s gramatičkim morfemom *-oga*: *krala ugarъskoga* (15), *bana bosanъskoga* (15). Slični su primjeri na glagoljskim grafitima i natpisima iz okolice Bihaća, grafit iz Golubića (1440. i 1442.): *svetago Martina*, Bužimski natpis (oko 1495.): *kralja turskoga*. »Naporedna uporaba književnih i narodnih oblika svjedoči da su crkvenoslavenski imali nesumnjivo stilogenu funkciju. U prilog tomu dodajmo da su autori glagoljčnih natpisa mogli biti ljudi s izvanbosanskoga teritorija, vezani za glagoljašku tradiciju i neštokavski idiom o čemu svjedoče oblici i leksemi tipični za čakavski teren (...), a ipak se u izboru tipičnih crkvenoslavenskih jezičnih sredstava ne razlikuju od natpisa pisanih bosančicom rukom bosanskih majstora.«²³ Na starijim natpisima i u invokaciji nalazimo arhaičniji oblik: *† u ime o(tb)-ca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha* (*Humačka ploča*), *† va ime o(tb)ca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha* (*Natpis vojvode Masna*), *(† vъ ime otъca i sina i svet)ago duha* (*Blagajski natpis*). Na mlađim natpisima prevladava noviji pridjevski nastavak *-oga*: *svetoga* (52, 175, 211, 218, 222, 279), *dobroga* (211), *bosanъskoga* (15), *bosansko-*

²⁰ Gabrić-Bagarić 2005:119.

²¹ Šimić 2009:64.

²² Mihaljević—Sudec 2011:411.

²³ Gabrić-Bagarić 2005:120.

ga (224, 251), *ugarvskoga* (15), *velkoga* (18), *velikoga* (251), *nebesnoga* (18), *slavnoga* (245) itd.

Glagoli

Prezent

U prezentu prevladavaju mlađi oblici, npr. *leži* (66, 70, 71, 72, 74), *piše* (66, 69, 70, 76), *počiva* (123). Od morfoloških je osobitosti natpisa ostatak starine nastavak *-u* u 1. licu jednine prezenta: *molu* (1, 51, 53, 82, 253, 279). I u krajišničkim pismima, tekstovima pisanim hrvatsko--bosanskom ćirilicom od konca 15. do konca 18. stoljeća, katkad se pojavljuje oblik *molu*.²⁴ Taj se oblik prilično dugo očuvao i u zapadnoštokavskom govoru, osobito kod glagola *viđu* i *velju*. Stariji je oblik potvrđen u 3. licu jednine *ležitb* (307) dok je uobičajen oblik *leži*. Iznimka je dvojinjski oblik *a se ležita dva vlahova sinb*, Radmilović Dubrava u Baljcima 15./16. st. (142).

Aorist

Karakteristična je osobina bosansko-humskih rukopisa arhaičnost aoristnih oblika što je zamijetio Vatroslav Jagić. Utvrdio je da je *Nikoljsko evanđelje*, bosansko četveroevanđelje s konca 14. stoljeća, po oblicima aorista konzervativnije i od *Zografskoga* — najstarijega slavenskog evanđelja pisanoga glagoljicom koncem 10. ili početkom 11. stoljeća. U *Divoševu* su evanđelju potvrđeni također mnogi arhaični oblici aorista, npr. asigmatski aorist: *idu*, *pridb*, *prozebu*, *svlêše* itd.²⁵

Aorist je na natpisima najčešći oblik za izricanje prošlosti: *sgrišihb* (29), *rodih se* (31), *primihb* (190), *postavihb* (150, 253, 279), *ostavihb* (150), *legohb* (1, 62, 150, 226), *ožalostihb* (117), *pogibohb* (159, 182, 215), *saranihb* (173), *sagibohb* (96), *primih* (190), *dojohb* (206), *postahb* (206), *otidohb* (207), *ne poiskahb* (224), *izidahb* (279), *ugotovihb* (279), *stekohb* (13), *ubi me* (242), *pobiliži* (222), *uzvuče* (209), *postavi* (245), *ponovi* (134), *pogibe* (39, 225), *legosmo* (103), *usikoše* (2), *postaviše* (93, 239, 248, 284, 290, 292), *isikoše* (242), *učiniše* (242), *donesoše* (96), *ubiše* (172).

Arhaična je crta među aoristnim oblicima uporaba dvojine u primjerima: *postavista biligb* (303), *postavista na nem kamen* (294), *(post)avista* (301). Svi su navedeni natpisi iz 15. stoljeća.

²⁴ Nakaš 2010:313.

²⁵ Grickat 1961—1962:264.

Imperfekt

Imperfekt je nešto rjeđi oblik od aorista, a tvori se samo od nesvršenih glagola: *bêhъ* (211), *pisahъ* (252, 254, 255), *drugovahъ* (96), *znaše* (211), *žalaše* (211), *govoraše* (227), *služaše* (12, 234, 241, 245), *ne molaše* (223), *šćahu* (252), *pasahu* (= prolažahu) (252).

Zamjenice

Na natpisima među zamjenicama nalazimo arhaične crkvenoslavenske oblike, posebice kod pokazne zamjenice: *sv, si, se, sie, sego*. Pojavljuje se u gotovo svim oblicima, a najčešći je *se* (14, 15, 39, 41, 42, 47, 56, 64, 65, 74, 75 itd.), *sei* (5, 165), *sega* (207), *si kami* (21, 163, 45), *sa županica* (54), *sie leži* (45, 87, 99, 147), *koji vidite sije zlamenie* (138).

U istom tekstu katkad nalazimo zamjenice *se* i *to, ovo*: *se leži viganъ miloševićъ i u to vrime* (1), *a se dvorъ voevode masna tko bi to potrbъ* (15), *se leži ovo* (229), *si kami ostoin i ovo pravi radoe* (181) što znači da je autor birao između starijih i novijih oblika po određenom kriteriju; stara se zamjenica rabi u frazama u kojima se obilježava spomenik, a pri ponovnom se spominjanju upotrebljava novi oblik.²⁶

Među ličnim je zamjenicama arhaičan oblik *azъ* potvrđen na sljedećim natpisima: (44), (193), (252,) (253) dok je mlađe *ja* znatno češće (1, 6, 19, 21, 30, 52, 82 itd.).

Zanimljivo je da na natpisu iz Pojske kod Zenice (prva polovica 15. st.) supostoje i stariji i mlađi oblik: *vъ ime oca i sin(a) azъ bogdanъ na drag(ić)a ê novi kamen i postavihъ*.

Zamjenica *on* pojavljuje se u različitim starijim i novijim oblicima s prijedlogom ili bez njega, npr.: *ega* (gen. jd.), *ž(e)na ega* (14), *na nъ, ne nastupajte na nъ* (253), sa starim nastavkom *nego*, uz noviji *nega*.

Sintaksa

Rečenice ispisane na nadgrobnim natpisima uglavnom su kratke i lapidarne poput samih tekstova. Na njima se stoga ne mogu naći pojedina sintaktička obilježja karakteristična za crkvenoslavenski jezik kao što su participi, duge rečenice i slično.

Od crkvenoslavenskih se osobitosti na sintaktičkoj razini u ovim tekstovima ipak često pojavljuje jedna sintaktičko-stilska kategorija: aorist imperfektnih glagola koja se razvila već u kanonskim staroslavenskim spomenicima. Njezin se kontinuitet nastavlja i u hrvatskoglagoljskim teksto-

²⁶ Gabrić-Bagarić 2005:120.

vima. Umjesto imperfekta od nesvršenih se glagola tvori aorist, tj. radnja se vršila i izvršila, traje u prošlosti, ali ne neograničeno kao kod imperfekta. Prema Eduardu Hercigonji, aorist imperfektivnih glagola predstavlja novu kvalitetu, značenjsku i sintaktostilsku koja se sastoji »... u tome da impf. glagol označava radnju koja u prošlosti *traje*, ali ne neograničeno (kao u imperfektu), već determinirano (ograničeno) prirodom samog aorista i trajanjem drugih radnja u kontekstu u čiji je sljed uključen aorist impf. glagola: radnja se *vršila* i *izvršila* (= *progres* akcija čije je iskazivanje svojstveno aoristu za razliku od imperfekta kojim se iskazuje paralelnost akcija).«²⁷ Na natpisima se pojavljuju sljedeći primjeri: *zida, tvara, pisa, siječe, gradi* itd. Primjeri: *a se sêče* (63, 67, 68), *se pisa* (64), *siče* (66, 70, 73, 74, 75), *sieče* (79), *služi* (1, 223), *zida* (129, 252, 256), *tvara* (129), *bodoše* (224), *sêkoše* (224), a najčešće *pisa*: (104, 111, 121, 160, 185, 188, 199, 204, 205, 207, 225, 229, 243, 253, 294, 308).

Od formulacija koje nalazimo na natpisima navodimo sljedeće primjere: na nadgrobnim je pločama obično formula koja određuje o čijem je grobu riječ: *a sie bil(e)gь mahmuta brankovića* (225), *a sie bilegь počtenoga viteza voevode radioe opraišića* (226), *a si bilegь sulimana oškopice* (230), *† a se kami na vukcu na pet(r)oviču* (42), *a si kami pavla županovića* (163). Uz ime pisara obično su formule: *a se pisa* (188, 205, 207).

Razmjerno su česti natpisi koji uz znak križa imaju invokaciju među kojima je najčešća: *va ime otca i sina i svetago duha aminь*. Iznimke su: *va ime tvoje pričista trojice gospodina gosta milutina bilig...* (190) i *va ime bog i svetog ivana* (58). Obrazlažući početak većine natpisa kao i ostalih pisanih dokumenata kraljevskih i plemićkih kancelarija tijekom cijeloga srednjega vijeka, Miroslav Palameta ističe:

»Takvu stilsku značajku imaju pretežno svi natpisi na lapidarnim nadgrobnim spomenicima, što se najočitije dade registrirati u hrvatskim primorskim gradovima, odakle su uz snažne ekonomske veze isijavali i jasni kulturni utjecaji. (...). Svojom tradiranošću, podudarnošću s upotrebom u drugim suvremenim oblicima tekstova i neupitnom kršćanskom osnovom, ti oblici invokacije smještaju natpise na stećcima u duhovni i kulturološki kontekst europskog srednjovjekovlja u najdoslovnijem smislu, u kršćanski kontekst u kome se kultura stećaka jedino i mogla pojaviti.«²⁸

I hrvatski pravni spomenici, kako ćirilčni tako i glagoljični, često započinju invokacijom: *V ime Oca i Sina i Duha Svetago. Amen.*²⁹

Završna je formula, kojoj u ispravama obično odgovara *sanctio*, tj. prokletstvo za oskvrnitelja, također potvrđena na natpisima, npr.: *prokletь tko*

²⁷ Hercigonja 1983:421–422.

²⁸ Palameta 2003:100.

²⁹ Kuzmić 2009:443.

će tuđin leč veće negovo pleme — Natpis Radovana Rakojevića iz Brotnja, a da su klete te ruke koe bi ovo pritorile — natpis iz Han Pobrđice.

Slična je formulacija, ali znatno blaže izrečena, ostatak optativa, očuvana u primjeru: *molu vi se bratr(y) i gospodo nemoite mi kosti prëtresati* (51), *i d̃ve* (zemlja) *laka bl(a)ga* (62), *molu se bože pomilui me milosti tvoe* (63), *bože ti ga pomozii* (75). Sve ove formulacije potvrđuju da su postojali određeni stalni elementi za pisanje i sastavljane nadgrobnihi natpisa, a onda i jezični obrazac uz obavezan izbor književnih odnosno crkvenoslavenskih oblika.

Na utjecaj starijega jezičnog sustava (crkvenoslavenskoga), ukazuje sintagma *u dni...* što je vrsta okamenjene prijedložno-padežne veze koja je prerasla u jednu ustaljenu formulu kojom se datira smrt ili određeno životno razdoblje. Ovo se okvirno datiranje često rabi na natpisima, npr.: *vb̃ dñi b(a)na velik(a)go kulin(a)* (252), *u dni voevode Sandal̃b* (4, 5), *u dni g(ospo)d(i)na krala ugar̃bškoga loiša i g(ospodi)na bana bosañbškoga Tvrtka* (15) itd. Ista je sintagma potvrđena i na glagoljskim natpisima, primjerice na *Bašćanskoj ploči*: *az̃v opat̃v d(o)brovit̃v z̃bdah̃v cr̃k̃ṽṽṽ siju i svoeju bratiju s devetiju vb̃ dni k̃ṽneza kos̃ṽm̃ṽta obladajučago ṽṽsu k̃ṽrainu...* Na sličan se način datiraju bosansko-humski rukopisi, npr. *Radosavljev zbornik* iz sredine 15. stoljeća: *a pisaše se u dni g(ospo)dina krala Tomaša i dida Ratka*,³⁰ *Batalovo evanđelje*: *...a napisāše se sije knjige u dni kralja Dabiše ot rojenija sina božija 1393. lito po umrti kralja Tvrtka drugo lito*.³¹

Leksik

Leksička je razina najpodložnija promjenama pa stoga čak i ograničen izbor tekstova, kao što su natpisi, nudi zanimljivu građu. Kad je riječ o slavenskim slojevima leksema, razlikuju se dva sloja: crkvenoslavenski i oni mlađi (narodni) koji pretežu na natpisima. Među crkvenoslavenske se ubrajaju: *amiñv* (1, 245), *az̃v* (44, 193, 252, 253), *črṽtati* (4), *čto* (217), *kto* (54), *zovom̃v mirskim̃v* (102), *pr̃stavi se* (53, 128, 133), *neka ṽê* (242), *viste* (253), *žitie* (190), *êko* (205), *človêk* (95, 234), *koñvčina* (1), *rab boži* (15, 44, 107, 128, 133, 147, 161, 191), *boži rab* (136), *svoih rabov* (249), *raba božiê* (53, 102, 244), *zde* (244), *sṽbludiju* (253), *sudiê* (252), *tepčie* (102, 257), *kaznac* (102, 178, 247) itd.

Natpisi su iznimno vrijedni izvori za proučavanje povijesti jezika. Na njima su često posvjedočene najstarije potvrde nekoga leksema. Leksem je *mojstar* (*Natpis župana Grda*) najstarija potvrda za značenje 'majstor' u hrvatskome jeziku. Ona je najvjerojatnije posuđenica iz romansko-dalmatškoga jezika.³² Iz istoga je razdoblja i *Povaljski prag* (1184.) na kojemu se ta-

³⁰ Nazor 2008:8.

³¹ Kuna 2008:134.

³² Reinhart 1996:172.

kođer spominje majstor, tj. (*mo*)*istrb im(enemb) Radonê*. Prema nekim mišljenjima Natpis župana Grda, Natpis kneza Miroslava i Povaljski prag potekli su iz iste pisarske škole.³³

Važno je upozoriti na još jedan arhaizam: *praviti* zabilježen na Natpisu vojvode Mitoša (222): ... *I pravi vojvoda Mitošb: I mnogo na zemlji bi (ubijeno) a ja ni ot jene i nikorb ot moje ruke ne bi mrvt(a)vb. Ne (htje)h ga ubiti*.

Leksem je *praviti* »in der Bedeutung reden«, u hrvatskoglagoljskom *Petrisovu zborniku (Tundalovo viđenje)* kajkavizam prema Vatroslavu Jagiću.³⁴ Međutim, novija su istraživanja pokazala da je poznat na širem području. Nalazi se kod Marulića i u *Lekcionaru Bernardina Splićanina*. Pojavljuje se u hrvatskoglagoljskim rukopisima počevši od fragmenata iz 13. stoljeća, npr. u *Ljubljanskom homilijaru* zatim u brevijarima, npr. *Brevijar Vida Omišljanina* (1396.), 6. *vatikanski brevijar* (sredina-treća četvrt 14. st.), 2. *novljanski brevijar* (1495.), 5. *vatikanski brevijar* (sredina 14. st.). Među zbornicima je najčešći u *Petrisovu, Oxfordskom i Tkonskom zborniku*, a također i u *Reguli sv. Benedikta*. Prema Petru Skoku glagol *praviti* u značenju 'besjediti', 'govoriti' potvrđen je i u Dubrovniku i na Korčuli (Lumbarda). Zaključujemo da se i na ćirilskim bosansko-humskim natpisima pojavljuje jedan iznimno arhaičan leksem koji je potvrđen u rukopisima od 13. st., a bio je rasprostranjen na širokom čakavsko-kajkavskom području.

Katkad na istom natpisu supostoje stariji i mlađi oblik, npr.: *az i ê* (253), što potvrđuje da je pisar razlikovao književni i narodni jezik. U leksičkom izboru epigrafskih spomenika, zbog njihova specifičnoga karaktera i lapidarnosti, pretežu narodne riječi, tj. leksik svakodnevnoga govora, rodbinsko nazivlje, mnoštvo imena i prezimena. Ti su spomenici posebice zanimljivi jer bilježe različite lekseme staleškoga nazivlja srednjovjekovne Bosne i Huma poput svjetovnih i crkvenih zvanja i zanimanja. Za rodbinsko se nazivlje učestalo rabe narodni izrazi: *sin, kći, otac, mater, mati, brat, nevište, tast, stric, strina, pastorak, žena*, ali ima i crkvenoslavenskih, npr. *podružie* (53).

Na leksičkoj razini katkad nalazimo i čakavizme, npr. *žuna* (= juna 100), *pasahu* (= prolažahu 252), *ki* (252) *prijati* (117, 178), *gospoja* (178) itd. Uz tipične čakavske lekseme sa stećaka i u bosansko-humskim je rukopisima potvrđeno niz čakavskih leksema, npr. u *Miroslavljevu evanđelju: mbša i žvan*

³³ Kovačević 1961:315.

³⁴ Jagić 1914:507.

batista,³⁵ upitna zamjenica č'to: *česo*, *česa*,³⁶ u *Divoševu evanđelju mvaša*.³⁷ U krajišničkim pismima također nalazimo kajkavizme i čakavizme, npr.: *dikla*, *gre*, *hip*, *hiža*, *jamatva*, *lačan*, *peljati*, *pripetiti*, *tepsti*, *kaštigati*, *tat* itd.³⁸

Na natpisima postoji nekoliko slojeva stranih riječi: grecizmi, latinizmi, germanizmi. Sloju grecizama uglavnom pripada nazivlje za klerička i redovnička zvanja ili kršćanske termine, npr.: *arhiepiskop*, *biskup*, *pop*, *monah*, *monahinja*, *arkanđel*, *evanđelist*.³⁹

Romanizmi su imena mjeseci: *april*, *sektebar*, *žun*, kao i pojedina redovnička zvanja: *fratar*, *dijak*.

Germanizmi su stare slavenske posuđenice, npr. *crki*, *crkv*, *kralj*, *kraljica*, *vitez*, *knez*.

Zaključak

Pregled grafijskih i jezičnih oblika u navedenom korpusu dopušta nam da zaključimo da je najveći broj ovih tekstova pisan hrvatskom ćirilicom ili bosančicom, tj. svi osim nekolicine najstarijih u kojima još nema karakterističnih obilježja hrvatske ćirilice i natpisa pisanih srpskom ćirilicom (Trebinje, Ljubinje, Bileća, Goražde). Analiza grafije pokazala je da su u njima očuvana grafijsko-pravopisna rješenja karakteristična i za glagoljicu odnosno zajednička za oba slavenska pisma. To potvrđuje da su pisari poznavali pravopisne norme i da su ih se pridržavali. Na svim se jezičnim razinama prepleću starije i mlađe jezične karakteristike nerijetko i na istom spomeniku.

³⁵ Kuna 2008:94.

³⁶ Vrana 1998:802.

³⁷ Grickat 1961–1962:266.

³⁸ Nakaš 2010:376–379.

³⁹ Šimić 2007.

Literatura

- Damjanović, S. 1984. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb : Hrvatsko filološko društvo.
- Damjanović, S. 2004. Glagoljica na području današnje Bosne i Hercegovine. *Spomen-spis povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*. Zagreb : Udruga đaka franjevačke klasične gimnazije — Visoko. 73–85.
- Gabrić-Bagarić, D. 2005. Crkvenoslavensko i narodno u bosanskohercegovačkim epigrafskim spomenicima od 12. do 18. stoljeća. *Drugi Hercigonjin zbornik*. Ur. S. Damjanović. 113–128.
- Grickat, I. 1961–1962. Divoševo jevanđelje. *Južnoslovenski filolog* XXV, 227–296.
- Hercigonja, E. 1983. *Nad iskonom hrvatske knjige*. Zagreb : Sveučilišna naklada Liber.
- Jagić, V. 1914. Zur Visio Tundali. *Archiv für slavische Philologie* 35, 501–513.
- Kovačević, J. 1961. Prvi klesari ćiriličkih natpisa na Balkanu. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XV. — XVI. (Arheologija), 309–316.
- Kuna, H. 1977. Neke grafijske osobine bosanskih srednjovjekovnih kodeksa u odnosu prema staroslavenskoj glagoljskoj grafijskoj tradiciji. *Nahtigalov zbornik*. Ljubljana : Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Pedagoško-znanstvena enota za slovanske jezike in književnosti. 153–166.
- Kuna, H. 1986. O jeziku i pismu Hvalovog zbornika. *Zbornik Hvala krstjanina*. Transkripcija i komentar. Izdanje priredili: N. Gošić, B. Grabar, V. Jerković, H. Kuna, A. Nazor. Red. H. Kuna. Sarajevo : Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. 15–21.
- Kuna, H. 2008. *Srednjovjekovna bosanska književnost*. Forum Bosna 45/08. Sarajevo : Međunarodni Forum Bosna.
- Kuzmić, B. 2009. Jezik hrvatskih srednjovjekovnih pravnih spomenika. *Povijest hrvatskoga jezika* 1. *Srednji vijek*. Zagreb : Croatica. 405–455.
- Marić, M., M. Šimić, A. Škegro. 2007. Pop Tjehodrag i njegov natpis. *Povijesni prilozi* 33, 9–32.
- Mihaljević, M. 1986. O glasu *j* i načinima njegova bilježenja u tekstovima hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika. *Slovo* 36, 123–139.
- Mihaljević, M. 2002. *Slavenska poredbena gramatika*. 1. dio: Uvod i fonologija. Zagreb : Školska knjiga.
- Mihaljević, M., S. Sudec. 2011. Jezik hrvatskoglagoljskih natpisa i grafića. *Az grišni diak Branko pridiokom Fučić*. Radovi međunarodnoga znanstvenog skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. — 1999.). Malinska—Rijeka—Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Institut za povijest umjetnosti, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta

- u Zagrebu, Staroslavenski institut, Sveučilišna knjižnica Rijeka, Općina Malinska-Dubašnica. 407—423.
- Mihaljević, M., J. Vince. 2012. *Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata*. Zagreb—Pazin : Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Državni arhiv u Pazinu.
- Nakaš, L. 2010. *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Biblioteka Bosnistika. Monografije. Sarajevo : Slavistički komitet.
- Nazor, A. 2008. *Radosavljeva bosanska knjiga*. Zbornik *krstajcina Radosava*. Forum Bosnae 42/08. Sarajevo : Međunarodni Forum Bosna.
- Palameta, M. 2003. Strukturalni elementi u epigrafici sa stećaka. *Motrišta* 23, 95—118.
- Reinhart, J. 1996. Kroatisch und serbisch *majstor, meštar, mojstar*. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 42, 161—172.
- Šimić, M. 2007. Nazivlje za klerička i redovnička zvanja na hrvatskim ćirilskim natpisima. *Hrvatska misao* 4/07(45), nova serija 32, 45—60.
- Šimić, M. 2009. *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*. Sarajevo : Matica hrvatska.
- Štefanić, V. 1957. Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije. *Slovo* 6—8, 54—133.
- Štefanić, V. 1969. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. I. dio. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Vego, M. 1962—1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knjiga I—IV. Sarajevo : Zemaljski muzej.
- Vrana, V. 1998. Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni. *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. Knjiga prva. Treće izdanje. Sarajevo : Hrvatsko kulturno društvo Napredak. 794—822.
- Zelić—Bućan, B. 2000. *Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji*. Split : Državni arhiv.
- Žagar, M. 2009. Ćirilica u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi. U: *Povijest hrvatskoga jezika*. 1. knjiga: srednji vijek. Zagreb : Croatica. 188—216.

Language and graphic of the Bosnian and Hum inscriptions

Abstract

The overview of graphic features and language forms in this corpus allows us to conclude that most of these texts are written in Croatian Cyrillic or Bosnian Cyrillic, that is, all but a handful of the oldest ones in which there are no characteristic features of Croatian Cyrillic and Serbian Cyrillic inscriptions (Trebinje, Ljubinje, Berlin, Gorazde). The analysis has shown that they preserved graphic and orthographic solutions also characteristic to Glagolitsa, or common to both Slavic alphabets. This confirms that the scribes were familiar with orthographic norms and that they complied with them. The older and younger linguistic characteristics are intertwined on all linguistic levels, often on the same monument.

Ključne riječi: bosansko-humski natpisi, hrvatska ćirilica, grafija, jezik

Key words: Bosnian and Hum inscriptions, Croatian Cyrillic, graphic, language